

Буткова Г.В.

ТА ДО ТОЇ ЦИГАНОЧКИ ВТОПТАНА ДОРОЖКА: МІКРОГРУПА СЛІВ, ПОВ'ЯЗАНА З ПОНЯТТЯМ “ЧАКЛУНСТВО” В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ ПЕРШИХ ДЕСЯТИРІЧ XIX СТ.

Ще на першій сходинці свого розвитку людина пізнала добре й лихе, світле й темне, а звідси привід її фантазії повірив у Долю. Хто відшукає свою Долю, тому в усьому таланить, а хто не знайде її, то буде в житті нещасливим¹. Саме тому бажання бути щасливою, привабливою, принадною, захоплюючою, бажання повернути коханого чи вилікуватися від недугів спонукало жінку (дівчину) звертатися до знахарів і знахарок з їхніми таємничими обрядовими нашіптуваннями та магічними ліками.

Чаклунство й відьомство відбилосся і в творах художньої літератури перших десятиріч XIX ст. Для вираження поняття “чаклувати, спричиняти чаклунством зло чи робити добро” розгортається ціла мікрогрупа слів. Це **ворожка**, що є назвою жінки, яка ворожить, це і **ворожка-циганка**, яка звужує межі попередньої лексеми, вказуючи на національність: “Пархоми, не мудруй! Ворожки не питай, як довгий вік прокороташ...” (Г. Артемовський); “А між тими циганками циганка-ворожка, Та до тої циганочки втоптана дорожка...” (Л. Боровиковський).

Вихід у світ першого збірника українських народних пісень М. Максимовича дає можливість глибше познайомитися з віруванням людей у надприродні сили: в них відбито органічний зв'язок творчості народу з його життям, побутом, звичаями. Так, у пісні “Циганочка да волошечка”, що надрукована в його третій книзі пісень, читаємо:

Циганочка да волошечка
Шатеръ будовала;
Циганочка да волошечка
Воленьку вволила:
Изпаливши русу косу,
Козака поила.

Жінка, якій приписувалося знання різних способів впливу на надприродні сили мала ще ряд назв: **чарівниця** (заст.) – чаклунка; жінка, яка займається чаклунством²; **знахарка** – людина, яка лікує різними немедичними засобами, а також займається чаклунством³; **шептуха** (розм., заст.) – жінка, яка чаклуючи промовляє наговір, нашепт, приворот, знахарка⁴. Очевидно, ці назви виникали від способу дійства, яке здійснювала така особа: “Гукнувь на певну чаровницю: Чи так глядиш ти, ледащицю! Ось – я-жъ тобі проклята дамъ”; “Тамъ всякі знахарки, шептухи, що любощі дівкам дають” (Біл.-Носенко).

До одного семантичного поля з попередніми лексемами належать **ворожити, гадати** (заст.), **чаклувати** (заст.), які об'єднуються значенням “застосовувати прийоми, чародійна сила яких має впливати на людину і природу”: “Ох сестриці, як мені з вами ворожити: В дальній милій стороні, Як без нього жити”; “Звечора під Новий рік дівчата гадали: Вибігали в огород, В вікна підслухали...” (Л. Боровиковський).

Чаклунські замовляння, а також все те, що приносить полегшення, заспокоєння, втіху, могла здійснювати й особа чоловічої статі – **знахур**, пор.: “От вже я її повіз до знахура; він і дав їй якоїсь води, та й побожився, що більше пити не буде” (Кв.- Основ'яненко).

Спектр дії різного роду чарівників досить широкий. Ось заняття чаклунки-шептухи з “Енеїди” І.П.Котляревського:

Кому чи трясцю одігнать,
Од заушниць чи пошептати,
Або і волос ізігнать,
Шепчу уроки проганяю,
Переполохи виливаю,
Гадюк умію замовлять.
Або згадаймо з цієї ж поеми (III частина) спосіб ворожіння на травах:
І зараз в горщечок наклала
Відьомських різних всяких трав,
Які на Костянтина рвала,
І те гніздо, що ремез клав:
Васильки, папороть, шевлію,
Петрів батіг і конвалію,
Любисток, просерень, чебрець,
І все се налила водою
Погожою, непочатою,
Сказавши скількоś і словець...

Справді, з етнографічних матеріалів і з художньої літератури довідуємось про те, що знахарі і знахарки мали справжнє знання властивостей трав, коріння нині вже значною мірою втрачених. Отже, їм було властиве найвище знання таємничих сил природи й цілющих властивостей трав. Вірою в них живуть й герої повісті “Маруся” Квітки-Основ'яненка, зокрема, Настя: “...бігти до знахурки, щоб вмила або злизала; бо се їй, мабуть, з очей, або нехай переполох вилива, або трясцю відшептує, нехай, що зна, те й робить” (Кв.-Основ'яненко).

У жодних обстежених нами текстах немає повних відомостей про спосіб приготування такого чудодійного засобу як **зілля**. Його магічність передається загальною назвою зілля (від псл. zelo, спорідненого з литовським žolb “трава”). Словник української мови пояснює лексему зілля як різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті

рослини. Давньоруське **зеліє** у значенні “отрута, чаклунські трави, їх вживання” зафіксоване І.І. Срезневським у “Материалах...”⁵. Б. Грінченко також відзначає це значення – “лікарська рослина, зілля, чаклунське зілля”⁶, зауважуючи при цьому, що чаклунські дії таких трав посилюються, якщо вони зібрані в ніч на Івана Купала:

Ой є в мене зілля близько перелазу;
Як дам тобі напитися, забудеш одразу
(А. Метлинський)

У поезіях Т.Шевченка атрибут зілля чи не один з основних при чаклунстві:

Щось таке їй поробила
Стара Маріула.
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось
 (“Відьма”)
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сього зілля –
Все лихо загоїть
 (“Тополя”)

Лише з підтексту можна зрозуміти, що це незвичайні рослини з цілющими властивостями чи руйнівними функціями. До такого ж чудодійного засобу у фольклорі, зокрема, належить барвінок, що асоціюється з коханням і шлюбом:

Десь же ти, мій миленький,
У барвінку купався,
Були луччі, були кращі,
А ти мені сподобався

Найкращий дарунок природи – любовне почуття, але коли душу і серце огортає розпука від зради коханого, дівчина копає зілля й чарує хлопця, а в великому розпачі губить його. Порівняймо:

Питаються в циганочки - Де зілля копати,
Питаються – як тим зіллям хлопців чарувати
(Л. Боровиковський)

Слов’янам, зокрема й українцям був відомий особливий рід відунів – відьми. За народними повір’ями номінація **відьма** (від псл. *vědě “я знаю”) називає жінку, що займається чаклунством і знається з нечистою силою.

Вірування у відьми завжди було сильне на Україні. Про це мимохідь згадується в казці І. Вагилевича “Жулин і Калина”: “Відьма чорними очима скрізь серце прошила”. Але особливо це помітно у гумористично-сатиричній повісті “Конотопська відьма” Г. Квітки-Основ’яненка, в якій поєднуються міфологічні уявлення, вірування темних людей та використання народної демонології для висміювання й гострого осудження невігластва панівних верств, виявлення розумового убогства й моральної потворності. Рядки з повісті засвідчили цю віру в образі сотника Забрюхи: “...Тіточко, матінко, ...ти таки зроби, щоб вона (Олена) мене полубила, та щоб за мене заміж пішла”.

Повість також насичена різними відьомськими діями, напр.: “...стала по хаті ходити та шептати всяке колдовство, та у всякім углі тричі спльовувала; далі узяла жлукто й положила його серед хати і стала знов щось по-відьомськи бормотати”; пор. ще: “Зубиха зараз і кинулась, положила долі ніж і звеліла молодиці стати на ньому босою ногою проти тієї щоки, де самий дужчий опух; а сама достала у покришку жару і положила туди кусок страшної свічки та ладану, та клаптик тієї хустки, на чім становлять паску, а молодицю закутала-закутала, щоб увесь дим нікуди більш не йшов, тільки на неї, а сама знай шепче та спльовує...”.

Важливими відьомськими атрибутами є усяке різнотрав’я: м’ята, любисток, терлич, папороть, собаче мило, дурман, усякі реп’яхи, куряча сліпота, а також вода, напої, жмутки, мішечки, слід людини, жаб’яча кісточка тощо, напр.: “...і почепила їй (Олені) на шию капшучок, а в тім капшучці жаб’яча задня лапка, та з неї пересушене серце, та лобова кісточка, та Микитино сліду трохи” (Кв.-Основ’яненко).

Велику чудодійну силу має слово, з якого відуні складають магичні формули, пор.: “Терлич, терлич! Десятьох приклич, а з десятьох дев’ятьох, а з дев’ятьох восьмирьох, а з восьмирьох семирьох..., а з двох одного та доброго. Пана сотника конотопського Забрюху, Уласовича Микиту; а хто жде та дожида, так нехай собі дріма” і час дійства, пор: “Поки пообдоїла усіх коров, овечок, а се ще мені треба було щучого молока на одно діло ..., аж і крикнув перший півень; та хоч він і нам не страшний, та усе-таки треба було поспішати, щоб ще заспівав другий; тогді б так на вулиці простяглась, як тепер тутечка” (Кв.-Основ’яненко).

Магічність слова при заговорах, хворобах і від нечистої сили описав Я.Головацький у статті “Вороженне у русинів”. Народні вірування в силу чаклунів, відьом, чортів згадуються і в етнографічно-побутовій драмі С.Шерепері (С.Писаревського) “Купала на Івана”, де вони приходять на допомогу двом закоханим.

Віра в магичні засоби, за допомогою яких чаклуни, знахарі впливають на людину і природу, відбилася у лексиці української мови. Так, зокрема, лексема **чари** в сучасній українській мові утворює цілу парадигму прямих і переносних значень. У прямому значенні **чари** – магичні засоби (зілля, напої, різні речі – мішечки, жмутки тощо): “Та вийняла з-за пазухи Циганчині чари, Та скликала річчю-словом Із трьох країв хмари” (Л.Боровиковський). Фразеологію української мови поповнили словосполучення **чари діяти** “впливати на кого-небудь магичними засобами” і **чари любові** “магічна сила кохання”. Скажімо, у Т.Шевченка є рядки: “І на могилі серед поля, Як тую волю на роздоллі, Туманом сивим сповила. І колихала, і співала, і чари діяла...”. А в М.Стельмаха читаємо: “Щоб

ніхто не подумав, що парубок має м'яке серце чи не розуміється на чарах любові.” Пор. також: “Вся батарея знала, що жодна дівчина ще не обнімала, не цілувала Усмана – всі чари першого кохання для нього були попереду” (О. Гончар).

У переносному значенні **чари** – те, що захоплює, вражає кого-небудь (краса природи з усіма її виявами); зовнішня привабливість людини; велика естетична сила слова, мистецтва. Наприклад: “Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любовою розмовою, вони замовкли” (М. Коцюбинський); “Він довго стояв над нею, дивився, напувався чарами її красної вроди” (П. Мирний); “Тут щирим серцем, сповненим любові, він чари мови рідної вбирив”(О. Гончар).

На поширеність лексеми **чари** в українській мові вказують словотворчі ряди: чарівливий, чарівливість, чарівний, чарівниченька, чароньки, чарівно, чарувати; чародій, чародійка, чародійство, чародійський і утворення чароцвіт (заст., поет.) –цвіт дикої папороті, який має у собі щось від чарів: “Знає (Яків), коли і де цвіте папоротевий чароцвіт, знає, як його зірвати” (С. Васильченко).

Відчутно стримана обережність думки, подекуди тонка щирість і лірико-романтична задушевність звучить у назві збірки оповідань О.Гончара “Чари-Комиші”.

Отже, крізь час пробивається багатогранне життя українського народу: його вірування, повір'я, насамперед віра в магію слова й чаклунства, бо до неї зверталися носії на всьому ареалі української мови.

Література

¹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу.- К.: Обереги, 1994.- С.116.

² Словник української мови: В 11т.- К.: Наукова думка, 1970-1980.- Т.11.- С.270.

³ Там же.- Т.3.- С.645.

⁴ Там же.- Т.11.- С.442.

⁵ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка.- Спб., 1893-1912.- Т.1.- С.697

⁶ Словарь української мови (За ред. Б.Грінченка): В 4т.- К., 1907-1909.- Т.1.- С.152.